

*Волкова І. В.,**доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради*

ФРАЗЕОЛОГІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО РОМАНУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню фразеології роману Н. Гуменюк «Танець білої тополі». Висвітлено деякі дискусійні питання фразеології. Проаналізовано типи використаних у романі фразеологічних одиниць. Виділено кілька семантичних груп узуальних стійких сполук у тексті досліджуваного твору. Доведено, що в зображенні персонажів, внутрішнього світу автор надає перевагу одиницям із негативною конотацією, а також тому, що індивідуальна творча манера талановитого прозаїка виявляється у використанні фразеологічних одиниць для творення мовленнєвих характеристик героїв.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, авторський текст, семантика, прагматика, експресивність, індивідуальне бачення світу.

Постановка проблеми. Виникнення фразеології як мовознавчої дисципліни датують початком ХХ століття, а зародження пов'язують насамперед із мовознавчими працями Ш. Баллі та В. Виноградова. Проблемам функціонування фразеологізмів у авторських текстах присвячено роботи В. Ужченка, В. Білоноженко, Л. Авксентьєва, М. Алефіренко, М. Коломійця, М. Цегельської, В. Чабаненка, Т. Цимбалюк та ін. Однак в українському мовознавстві ще не достатньо праць, які б спеціально висвітлювали фразеологію мови окремих письменників.

Вибір прозового твору Надії Гуменюк для дослідження не є випадковим. Її творчість нерозривно пов'язана з розвитком національної мовної культури сучасності – ХХІ ст., а популярність цього твору серед читачів викликає повагу до таланту письменниці.

Актуальність дослідження визначається нагальною необхідністю наукового осягнення фразеології сучасного роману як надзвичайно важливого, суспільно та естетично значимого явища духовної культури сьогодення. На нашу думку, аналіз фразеології дає ключ до розуміння психологічних настроїв, що панували в описуваній у творі час, до глибокого розуміння менталітету українського народу. Розвиток науки потребує розширення об'єктів дослідження, що також зумовлює актуальність обраної теми.

Наукова новизна роботи виявляється в тому, що вона є першим дослідженням мови творів Надії Гуменюк, зокрема фразеології одного з її романів. Як матеріал дослідження залучено великий пласт фразеологізмів, подано функціональний аналіз фразеології сьогодення.

Мета статті – проаналізувати загальномовні, індивідуально-авторські та інші наявні фразеологізми в прозі Н. Гуменюк, виявити особливості творчої манери письменниці на фразеологічному рівні.

Для досягнення поставленої мети необхідно послідовно вирішити низку завдань: з'ясувати дискусійні питання фразеології, виокремити ознаки для визначення фразеологізму, з'ясувати особливості реалізації фразеологізмів у художньому тексті, виявити фразеологізми у творі Н. Гуменюк, здійснити

семантичне та функціонально-стилістичне дослідження, проаналізувати роль фразеологічних одиниць (далі – ФО) у творенні образів героїв художнього твору, розглянути художні прийоми Н. Гуменюк як вияв ідіостилю письменниці, установити індивідуальні ознаки вживання ФО в її романі.

Об'єктом дослідження стала мова художнього твору. **Предметом** – ФО, що функціонують у романі «Танець білої тополі».

Фразеологізми – складні утворення. Аналіз типів значень, структури, залежностей компонентів, узуального й оказіонального вживання потребує специфічних методів дослідження: 1) контекстуального, який націлений на ідентифікацію нових конотацій, змістів ФО за її деформації; 2) елементів компонентного аналізу, оскільки з його допомогою можливо фіксувати потенційні елементи структури ФО і встановити відмінності між узуальним та оказіональним його значеннями. Проведене дослідження потребує опертя й на історичний, соціологічний, культурологічний та інші підходи.

Виклад основного матеріалу. Фразеологія останнім часом привертає увагу все ширшого кола дослідників, у роботах яких висвітлюються нові проблеми, уточнюються питання, які досліджувалися. Вивчення фразеологічної системи на матеріалі творів художньої літератури дає змогу з'ясувати активні процеси в сучасній фразеології та динаміку форм ФО, оказіональних трансформацій фразеологізмів, допомагає осмислити глибинні взаємозв'язки її семантики і прагматики [23, с. 1].

Донині точаться дискусії навколо самого фразеологізму як об'єкта уваги фразеології, навколо розуміння його в широкому і вузькому сенсі. У широкому сенсі ФО має критерій відтворюваності, який часто акцентують як основну його ознаку. Критерій еквівалентності фразеологізму певному слову використовують під час виділення вузького шару фразеології.

ФО утворюються за такими ж граматичними моделями, що й вільні словосполучення, а слова утворюються за певними словотвірними моделями. Словам притаманні парадигми, фразеологізмам – ні. Проте ФО і слова мають низку спільних рис. Наприклад, тотожні синтаксичні і стилістичні функції, наявність однозначності й багатозначності; можливість утворювати синонімічні ряди й антонімічні пари та ін. Звідси випливає, що спільні та відмінні характеристики слова та ФО являють певні труднощі під час тлумачення їх як еквівалентних одиниць.

Таким чином, чимало проблем, пов'язаних із предметом фразеології, неоднозначно висвітлюються в науковій літературі. Думки вчених щодо системності фразеології як науки суттєво різняться. Так, в окремий рівень виділяють фразеологію М.Ф. Алефіренко, Л.Г. Скрипник, Н.Д. Бабич, М.Т. Демський, Я.А. Баран. Неоднозначне розуміння предмета фразеології бере свої витoki ще в 60–70 роках, коли намітилися дві основні лінії, зокрема так зване «широке» і «вузьке» розуміння фразеології.

Однією з важливих і чи не найскладніших проблем фразеології залишається проблема визначення фразеологізму.

У сучасному мовознавстві їх є чимало. Незважаючи на те, що визначення у різних авторів значною мірою різняться між собою, є тут багато й спільного: усі дослідники сходяться на думці, що фразеологізм – це особлива мовна одиниця, яка має свої ознаки. Найчастіше вони вказують на такі ознаки фразеологізму, як фразеологічне цілісне значення, відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури й експресивність [24, с. 16].

Експресивність як ознаку ФО виділяють не всі дослідники, але у художньому тексті, особливо коли йдеться про творче використання письменником фразеологічних пластів мовної сфери, із нашого погляду, цю властивість потрібно враховувати, оскільки саме експресивність відіграє вирішальну роль у творенні імпліцитного смислу фразеологізму. Як слушно зазначає В.А. Чабаненко, експресивність – це найбільш інтенсифікована ознака, що активізує мислення людини, викликає напруження почуттів у слухача [29, с. 18].

У наукових дослідженнях знаходимо також неабиякі розбіжності і стосовно розмежування фразеологічних варіантів та фразеологічних синонімів. На відміну від лексичного синонімічного ряду, у межах фразеологічного синонімічного ряду неможливо визначити ФО-домінанту.

Як впливає з вищесказаного, дискусійних питань у фразеології надзвичайно багато, а з розвитком науки кількість не зменшується. У нашій роботі послуговуємося взаємозамінними термінами «фразеологізм», «фразеологічна одиниця», «стійка сполука».

Отже, у роботі ФО вважаємо мовні одиниці, що складаються з кількох окремо оформлених компонентів, мають відчутно стійкі лексичний склад, синтаксичну будову і позначають поняття. ФО мають такі диференційні ознаки: 1) відносна постійність компонентів і структури, 2) семантичну цілісність, 3) відтворюваність у мовленні, 4) експресивність. Із нашого погляду, це дає підстави вмістити до складу ФО також прислів'я, приказки, компаративи та вигуків ФО.

ФО є одним із показових засобів стилізації розмовності в художній мові. Вони акумулюють у собі народну мудрість, багатовікові життєві спостереження людей, відображають психологію, мораль, філософські засади життя.

Загальномовні можливості стилетвірних ФО формують, на наш погляд, цілісну фразеологічну панораму, де мовосвіт автора імпліцитно закорінений на якомусь відомому фразеологізмі. Наприклад, про світ: *...та й навіть світу білого за муром та литою металевою хвірткою не бачить* [8, с. 43]; *Ці твої конфлікти з усім світом з приводу і без приводу* [8, с. 74]; *Ти ж не на край світу їдеш* [8, с. 89]; *... і на той світ не потягне*. [8, с. 89].

Отже, зумовлені традицією загальномовні, індивідуально-авторські та діалектні фраземи наповнюють текст будь-якого художнього твору. Однак у досліджуваному матеріалі діалектних фразем не виділено.

Фразеологізми в художніх текстах є невичерпним джерелом експресивності, образотворчим чинником авторської оповіді, за їх допомогою стає більш рельєфним внутрішній світ героїв, увиразнюється портретна характеристика, мова героїв твору, пейзаж, що читач сприймає більш наочно.

Серед фразеологізмів виділяють загальновідомі й менш уживані. У мовленні вони виконують різні функції: оцінну, емоційно-експресивну, характеристики внутрішнього стану, портретної характеристики, мовної тощо.

В обстежуваному тексті зафіксовано одиниці, які за структурою співвідносні зі словосполученням і з реченням. Кількісну перевагу в досліджуваному матеріалі, як і в мові загалом, мають фразеологізми першого типу (*мовчаників переїли* [8, с. 23], *дуже припала до душі* [8, с. 27], *золотими руками* [8, с. 32] та ін.

Функційно виразні й фразеологізми-речення (*Не святі горилки ліплять*. [8, с. 61]; *А там хай воно все горить ясним полум'ям!* [8, с. 71]; *У житті – як на довгій ниві* [8, с. 90]; *Хто йде, той скубне, хто хоче, той топче* [8, с. 111]; *Хто йде, той скубне, хто хоче, той топче* [8, с. 111]; *Струна таки тріснула* [8, с. 133] та ін.

Зауважимо, що мова досліджуваного твору насичена реченнями, що містять по кілька фразеологізмів. Наприклад: *Готовий побитися об заклад, що за цю ямочку не одна дуель відбулася і не одне серце розбилося й розлетілося на скалки* [8, с. 64]; *Потім зрозуміла, що нічого вона не доведе – всі вони там свої, а ворон ворону око не виклює* [8, с. 71]; *Казала колись мама: у житті – як на довгій ниві. Але заради Вишеньки він готовий витерпіти що завгодно і жити де завгодно. Тепер він не пропаде – на хліб заробить і раду собі в житті дасть* [8, с. 90]. Така побудова речень сприяє збільшенню емотивного змісту.

У творі Н.Гуменюк найчастіше фіксуємо фразеологізми, котрі слугують для характеристики людини, її поведінки, емоційного стану, стосунків у колективі, зокрема іменникові: *справа совісті* [8, с. 73], *арія із зовсім іншої опери...* [8, с. 60], прикметникові: *А Левко – як пташка небесна: ні сїяти, ні жати, ні город копати* [8, с. 49], *від тебе поміч, як з клоччя батіг* [8, с. 49], дієслівні: *і слова вчительки схоплював на льоту* [8, с. 49], *запиши собі на лобі* [8, с. 46], *Тільки ж від його кохання ніякого пуття не буде* [8, с. 33], прислівникові: *І закінчити можеш, як вона* [8, с. 46–47], *і дівчинка тепер не чекала її склавши руки* [8, с. 43].

Виділено кілька семантичних груп узуальних стійких сполук у прозі досліджуваного твору. Перша з них – ФО, що характеризують людину, її внутрішній світ і її відчуття цього світу: *Він якось враз пригас – постарів, посивів, зігнувся, ніби йому хтось лантуха з картоплею на плечі закинув, а зняти не дає. ... Ніби серце скам'яніло від горя* [8, с. 48].

Фразеологізми на позначення мовленнєвої, розумової, мисленнєвої діяльності людини: *Тато міркував по-своєму: «З Івана не буде пана, але в школі хоч між людьми побудеш. А то виростеш відлюдьком-вовкулакою. Та й удама, Левку, від тебе поміч, як з клоччя батіг».*

Весною, коли сонце добре пригріло землю, школа спорожніла: учні пішли освоювати іншу науку, а заодно й практику – хліборобську. А Левко – як пташка небесна: ні сїяти, ні жати, ні город копати [8, с. 49]. Як бачимо, наведений текст рясніє ФО зі значенням характеристики діяльності людини.

Фразеологізми на позначення дій щодо інших: *Ніби його ніколи і на світі не було. Натомість Люсю батько підносить до небес ...* [8, с. 69–70]; *...один раз дуже облеклася і тепер на холодне дмухала* [8, с. 61].

Наявні вигуківі ФО з емоційно-оцінним значенням. Їх використано для відтворення розмовного мовлення: *Та це ж сам Бог вас послав ниньки сироті нещасному!* [8, с. 57]; *Чого це всі стоять, як остовтіли?* [8, с. 30]; *Там такий рейвах!* [8, с. 24]; *Отакі от із сиром пироги!* [8, с. 103].

ФО на позначення зовнішності, вигляду людини: *Таж тая Марилька коло него, як ружа коло сухого будяка* [8, с. 20];

На похилу вербу всі кози скачуть... [8, с. 11]; очі її від здивування полізли на лоба ... [8, с. 15] та ін.

На позначення часу й кількості автор уживає такі ФО: *Та настала чорна година. Тьма-тьмуца ординців присунула до села...* [8, с. 22]; *Дітвора обліпила масток з усіх боків, як зграйка горобців* [8, с. 26] та ін.

На позначення стану предмета, явища наведемо такі приклади ФО: *...подати себе у вигідному світлі* [8, с. 62]; *Регіна почувалася у компанії як риба у воді* [8, с. 63].

Утворі часто використано ФО для вираження позитивних рис, наприклад: *Люсю батько підносить до небес ...* [8, с. 69–70]; *Тепер він не пропаде – на хліб заробить і раду собі в житті дасть* [8, с. 90]. Але, за нашими підрахунками, у зображенні персонажів, внутрішнього світу автор надає перевагу ФО із негативною конотацією, що передають їх тривогу, невпевненість, страждання: *...вважав сірою мишкою* [8, с. 94]; *...збита з пантелику* [8, с. 95]; *...він тобі по цимбалах* [8, с. 99]. Зважаючи на добірку використаних письменницею ФО, робимо висновок, що вони здебільшого народно-розмовного походження.

Н. Гуменюк глибоко проникнула у внутрішній світ українця, за допомогою стійких сполук емоційно передала ставлення одного персонажа до іншого: *...демонструвати принади перед керівними верхками* [8, с. 61]; *Та це ж сам Бог вас послав ниньки сироті нещасному* [8, с. 57]. Фразеологізми такого типу увиразнюють образи персонажів. Таким чином, ФО на позначення психофізичних дій та процесів досить часто використано в досліджуваному матеріалі. Автор за допомогою стійких сполук не лише подає соціальні характеристики персонажів, а й відтворює національний мовний колорит.

Зазначимо, що письменниця не вдається до використання ФО в портретних характеристиках героїв роману. Тут вони використані здебільшого для передачі внутрішнього стану, почуттів і переживань персонажів.

Висновки. Отже, у цій розвідці здійснено функціонально-стилістичну класифікацію фразеологізмів роману Надії Гуменюк «Танець білої тополі», зважаючи на функціональне навантаження в контексті. Це дає підстави зробити висновки, про те, що ФО, крім іншого, виконують досить потужну прагматичну функцію. У досліджуваному матеріалі діалектні фраземи майже не представлені. Серед фразеологізмів роману виділяємо загальновідомі, традиційні вирази, часто вживані і менш уживані. У мовленні вони виконують різні функції: оцінну, емоційно-експресивну, характеристики внутрішнього стану, мовної, функцію актуалізації важливої інформації, яка є застереженням; прагматичну функцію.

Нами виділено кілька семантичних груп узуальних стійких сполук у прозі досліджуваного твору: такі, що характеризують людину, її внутрішній світ і її відчуття цього світу, на позначення

мова мовленнєвої, розумової, мисленнєвої діяльності людини, на позначення дій щодо інших, на позначення зовнішності, вигляду людини; на позначення часу й кількості; стану предмета, явища. У зображенні персонажів, внутрішнього світу автор надає перевагу ФО із негативною конотацією, що передають тривогу, невпевненість, страждання. Індивідуальна творча манера талановитого прозаїка проявляється у використанні фразеологічних одиниць для творення мовленнєвих характеристик героїв.

Література:

1. Ткаченко Т.В. Оказіональні трансформації фразеологізмів у прозі Михайла Стельмаха. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6981/1/Tkachenko.pdf>
2. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: посібник. Луганськ: Альма-матер, 2005. 399 с.
3. Чабаненко В.А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів. *Українська мова і література в школі*. 1981. № 9. С. 60–62.
4. Гуменюк Н. Танець білої тополі: роман. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 306 с.

Волкова І. В. Фразеологія сучасного українського роману

Анотація. Стаття посвячена дослідженню фразеології роману Н. Гуменюк «Танець білого тополя». Освітлено деякі дискусійні питання фразеології. Проаналізовані типи використаних в романі фразеологічних одиниць. Виділено декілька семантичних груп узуальних стійких словосполучень в тексті досліджуваного твору. Доказано, що в зображенні персонажів, їх внутрішнього світу автор віддає перевагу одиницям з негативною конотацією. Індивідуальна творча манера прозаїка проявляється в використанні фразеологічних одиниць для створення речової характеристики героїв.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, авторський текст, семантика, прагматика, експресивність, індивідуальне бачення світу.

Volkova I. Phraseology of the modern Ukrainian novel

Summary. The article is devoted to the study of the phraseology of the novel N. Gumenyuk "Dance of the White Poplar". Covered some debatable questions of phraseology. The types of phraseological units used in the novel are analyzed. Several semantic groups of usual persistent phrases in the text of the studied work are highlighted. It is proved that in the image of the characters, their inner world, the author prefers units with negative connotations. The individual creative manner of the prose writer manifests itself in the use of phraseological units to create the speech characteristics of the characters.

Key words: phraseological units, author's text, semantics, pragmatics, expressiveness, individual vision of the world.